

שם במשך כמה שנים, בהן נוצלו מימיהם להספקת מים לירושלים. על התכונות הפיסיקליות של המעינות האחרים שבמדבר ובפרט אלה היוצאים על שפת הבקעה אין אנו יודעים אלא מעט מאד, אף כי הרכבם הכימי של המים נבדק, אך לא כאן המקום לדבר בזאת.

היש לי המלח השפעה על אקלים המדבר? השפעה כזאת יכולה להיות רק בנשוב רוח הבאה מכוון מזרחי. על הערפלים העולים בחורף מים המלח אל גב הרי יהודה בדרך מדבר יהודה דובר לעיל, ואולם גם בקיץ נושבת בשעות הצהריים רוח הבאה ממזרח, מן שטח ים המלח עד רחוק של 10—15 ק"מ מערבה, ועד גובה של 500 מ' מעל פני ים המלח. רוח זו היא קרירה ונעימה מאד, והיא מביאה אתה הקלה לאדם החי באזור המדברי הזה. אין ים-המלח משפיע על כמות הגשמים שבמדבר יהודה הואיל וזרמי האויר מביאי הגשמים באים ממערב ולא ממזרח.

סוף דבר. מאמר זה אינו מתכוון למצות את כל ידיעותינו על מדבר יהודה, אלא לדון בשאלת האקלים ובמקצת בתנאי המים שבו. בשאר הענינים ידונו מומחים למקצועותיהם. מסקנתנו ניתנת להיסכם במלים אחדות: מדבר יהודה הפך לשטח בעל אפי מדברי בתוקף תנאי ירידתם ההכרחית של זרמי האויר הבאים מן המערב. מכאן מיעוט הגשמים, הטללים והמעיינות, שטחי הירק ושדות גדולי-התרבות החודרים רק כ-15 ק"מ מזרחה מן הכפרים שעל גבול המדבר.

לתולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא⁽¹⁾

מאת ע. שוחט

בתולדות המקומות הקדושים בארץ וגלגוליהם עם כל מעברה של הארץ ידי כובש חדש, מיוחד לו קברו של שמואל הנביא פרק בפני עצמו. לפי דברי ר' בנימין מטודילה מצאו הצלבנים את קברו של שמואל "אצל כנסת היהודים" אשר ב"רמלה היא הרמה" ו"הולכייהו לשילה, ובנו עליו"

(1) הריני מודה לפרופ' ש. קליין, על שהעירני על חומר השו"ת, והרשני להשתמש באוסף

של אליעזר ריבלין, שנאסף מטעם האוניברסיטה העברית, ונמצא תחת ידו.

במה גדולה וקראו אותה ש' שמואל דשילה" (2). אין ספק, כי הכונה היא לאותו מקום הנקרא כעת בשם "נבי סמואל", כי המרחק שמציין ר' בנימין בין שילה זו ובין ירושלים הוא שתי פרסאות. תלמידו של הרמב"ן מצא על הקבר "בית אחד נאה מאוד, ולפני הבית בית תפלה לישמעאלים" (3); אולם הוא אינו אומר כלום על טיב הבית שעל הקבר. וכמו כן אין לעמוד על טיבו משאר המקורות של המאה הי"ג, וגם לא מדבריו של אשתורי הפרחי: "ושם קבר שמואל ע"ה, כי שם ביתו" (4). הידיעה הראשונה על דבר עלית יהודים לקבר לשם תפילה היא בת אמצע המאה הט"ו, ממכתבו של ר' יצחק נ' אלפרא מעיר מלקא שנשלח לר' שמעון דוראן בשנת ר"א: "מסביבות ירושלים באים מסוריה וממצרים (קאהרה) ומנוא אמון ומארץ בבל עם קהל ירושלים להשתחוות על קבר שמואל הנביא ע"ה ברמה שהיא קרובה מירושלים שני תחומי שבת, ועת השתחואה בכ"ח לאייר בלילה בזמן פטירתו" (5). אמנם יש להניח שמנהג זה לא נתחדש דוקא בתקופה זו, והוא קדום יותר. על קדמות יחוד מקומו של הנביא שמואל בהכרה העממית תעיד השאלה שנשאל הרמב"ם: "וילמדנו רבנו: מי שנשבע... באדוננו שמואל שלא יעשה דבר פלוני, אחר נתחרט על זה היצטרך התרה?" (6).

מדבריו של ר' יצחק נ' אלפרא: "ויש שם רמה אחרת כנגדה שיש שם ישמעאלים" (7), יש להסיק, כי ברמה שבה הקבר לא היה ישוב ערבי, אולם כנראה גם ישוב יהודי לא היה שם. מלבד השמות "בית ציון הנביא" (8)

(2) מסעות ר' בנימין מטודילה, הוצאת אדלר, ע' כ"ו. אולם השוה בענין ספור זה את דבריו של ב. צ. דינבורג: "ציון" ספר ב', עמ' 64-67. הערתו של י. בן-צבי, מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ע"ע 6-55 אינה מובנת לי די צרכה; הוא רוצה לומר שמקום קברו של שמואל היינו "נבי סמואל" היה בידי היהודים לפני תקופת הצלבנים, כי שם היתה "כנסת היהודים". אבל זו, אם גם יש איזה גרעין היסטורי בדבריו של ר' בנימין, הלא היתה במקום שממנו העבירו הצלבנים את הקבר, כלומר ברמלה.

(3) תוצאת ארץ ישראל לפלוגי אלמוני תלמיד הרמב"ן, פרסם ש. אסף, "ירושלים", קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה לזכרו של לונץ, ע' נ"ח.

(4) כפתור ופרח ח"א, הוצאת לונץ, ע' ש.

(5) ספר היוחסין השלם לר' אברהם זכות, הוצאת פיליפובסקי, ע' 228.

(6) תשובות הרמב"ם, הוצ' פריימן, סי' קל"ט.

(7) ראה הערה 5.

(8) ראה שו"ת הרלב"ח, סי' ג'. קטעים ממנה הביא א. מרמור שטיין: הצופה

לחכמת ישראל שנת תר"ץ, ע' 32.

„טרקלין“⁹ „דירה“¹⁰), שבהם מכנים בני התקופה את הבנין שעל הקבר, נודעים גם הכינויים „בית כנסת“¹¹ „מדרש“¹²). נראה, שגם בני הדור עצמם לא ידעו מהו השם הראוי ביותר למקום זה המשמש מקום תפילה רק בהודמנות. בכל אופן היה בית תפילה זה בידי היהודים¹³ והיו לו גם „הקדשות נכסים וקרקעות“¹⁴ „כי דרך בני המלכות הזה ומלכות המערב לנדור ולהקדיש... לאדוננו שמואל“¹⁵. על ההקדש היה ממונה „נאמן“ מטעם הקהלה הירושלמית¹⁶. מהכנסות ההקדש נשתלמו צרכי המקום בהדלקת „שמן ושעוה“ ו„בכלי כסף לבית הכנסת“ גם בכבוד בית הכנסת ה(י)ג¹⁷ של העיר הקדושה ירושלים; וגם היה „בנדבות חלק לעניים ולצרכי צבור“¹⁸ וגם תלמידי החכמים שבירושלים היו נהנים מהקדש זה¹⁹ ומפתחות הבית היו בידי השמש היהודי ה„הולך שם בכל יום ב' וה' להדליק בו נרות“²⁰). אולם כבר במאה הט"ו מתחילה פרשת ההאבקות על בעלות המקום. אף-על-פי שבדבריו של ר' יצחק לטיף יש יסוד אגדי, יש בהם גם גרעין של אמת. הוא מספר בשם זקן ירושלמי: „פעם אחת החדילו הערביים את היהודים מליכנס בטרקלין של קברו של שמואל הנביא להתפלל, קם עליהם הצדיק הזה וזה"ה וחנק בגרונו... ואמר לו: תחזיר המפתח ליהודים וישקדו על

9 ראה מכתבו של ר' יצחק לטיף, אוצר טוב, שנת תרל"ז—תרל"ח ע' 034.

10 מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ע' 56.

11 ראה מכתבו של ר' משולם ב"ר מנחם מוולטרה: ירושלים של לונץ I, ע' 204—224. והשווה הערה 8. הדברים מובאים גם בספרו של ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בא"י, ע' 293; וראה מכתב תלמידו של הרע"ב: המעמר ג', ע' 169.

12 ראה אגרת (יחוס האבות) לאלמוני, משנת הרצ"ה, המעמר ג', ע' 215.

13 ראה הערה 11.

14 מכתב ב' להרע"ב: המעמר ג', ע' 146.

15 שו"ת הרלב"ח, סי' ג'. והשווה יכין ובעוז ח"ב, סי' ז': השאלה שנשאל ר' שמעון בן שלמה דוראן (מת 1510) „יחידים שהתנדבו הקדש לכבודו של שמואל ע"ה“; והשווה שו"ת הרדב"ז ח"א, סימן ס"ז; שם, סי' תקי"ג.

16 הרלב"ח, שם.

17 שם. „הי"ג“, כנראה צ"ל „הג“ = הגדול.

18 שו"ת, הרדב"ז ח"ב סי' תר"ח.

19 ראה הערה 12. וראה ד. ילין, ירושלים לפני שלש מאות שנה: „ירושלים“ לזכרו של

לונץ, עמ' צ"ה.

20 ראה הערה 10; על זמן הדלקת הנרות שונות הידיעות, כנראה תלוי הדבר

בהשתנות העתים.

פתחי, כי הם בני, לא אתם. מיד החזיר²¹). לספור זה יש סמוכים בדבריו של ר' משולם בר' מנחם מוולטרה: "ומאלו הקברים בקשו הישמעאלים כמה פעמים שיהיו סגורים ובקדושה תחת ידם, וה' הפר עצתם"²²). הימים ההם היו גם ימי המשפט על בית הכנסת של הרמב"ן שנגזל ונהרס בשנת רל"ה.

אולם לא היה בכוחו של הישוב היהודי בירושלים לעמוד בפני התקפותיהם של המושלמים, וכשם שנגזל בית הכנסת של הרמב"ן שנית – ולחלוטים – בשנת שמ"ו, כך נגזל קברו של שמואל. הרדב"ז נשאל שאלה זו: "במי שנדר לגלח את בנו במקום שמואל הנביא ובא ומצא, שכבר נלקח ביד העכו"ם בעונות, ואין ישראל יכול להכנס שם, מה תקנה יש לו?"²³).

מתי חל מאורע זה? הידיעה האחרונה המודיעה, כי היהודים הם בעלי בית כנסת זה היא של התייר הפורטוגזי de Aveiro, שתר את הארץ בשנת 1560 בקירוב והוא כותב כדברים האלה: "את המקום הזה מחזיקים היהודים היושבים בארץ הקדושה על חשבונם"²⁴; ואילו הרדב"ז מת בשנת 1589. מכאן שהמאורע חל בין השנים 1560–1589. מעניינת הגבת הקהל הירושלמי על מעשה גזל זה: "וגם הקהל והחכמים החמירו שלא יעלה לשם שום יהודי"²⁵). עלינו לשאל מהי לשון זו של "החמירו"? הרדב"ז בתשובתו מדבר על "הסכמה" בנידון זה. דומני שלא אטעה, אם אשער שאין כאן אלא שיבוש אותיות ובמקום "החמירו" צ"ל "החרימו"²⁶). והגבה זו דומה בזעיר אנפין לחרם על אנקונה על שריפת האנוסים בשנת 1556. וכנראה תוצאה ממנו. כוונת "הסכמה" היתה ללא ספק למנוע מידי החומס את הכנסות הבקור במקום. אף-על-פי ששמענו ש"אין ישראל יכול להכנס שם", המכוון הוא, כנראה, רק לסגירת חלק מהמקום בפני היהודים – ולא כולו, שאם לא כן אין טעם להסכמה הנ"ל.

(21) ראה הערה 9. זמנו של ר' יצחק לטיף ניתן להקבע בערך ע"י פסקא זו: "פירוש מגלת אסתר... נשלם ע"י מאיר לטיף יזי"א בכמר"ר יצחק זלה"ה איש ירושלים... יום ו' ר"ח אלול שנת ה' אלפים ורמ"א לבריאת העולם". ראה: A. Z. Schwartz, *Hebräische Hss. in Oesterreich* I, S.21. אין ספק שיש כאן זהות, והוא חי איפוא, בנגוד להשערות השונות, באמצע המאה הט"ו.

(22) ראה הערה 11.

(23) שו"ת הרדב"ז ח"ב, סי' תר"ח.

(24) ראה נחום סלושץ, הישוב בא"י וסוריה במאה הט"ז: קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ג', ע' 329.

(25) ראה הערה 23.

(26) [אין צורך בתיקון זה! החמירו, כלומר נהגו חומרה באסור זה שקיבלו על עצמם, שלא לעלות לקבר זה – ש. י.].

מתקופה מאוחרת יותר נשאר לנו העתקו של מכתב בדבר "ציון שמואל הרמתי"²⁷). תאריך המכתב לא צויין, אולם אי אפשר היה לו להכתב אלא במאה הי"ז, ואין לאחורו למאה הי"ח כפי שיתברר להלן. הוא מדבר על גזלת בית הכנסת כעל מעשה שנעשה בעבר רחוק: "ויהי בימים הרבים ההם, זה כך וכך שנים הקים אלהים שטן לישראל... אשר לקח מידם המקום הנורא מקדש מעט, זכר למקדש בהלל והודאה". כותבי המכתב מתאוננים: "ומאז חולל המקדש ובטל התמיד... בטלה העבודה ולמוד התורה יומם וליילה... ונתדלדלו הישיבות", כי משם היתה יוצאת תורה, כי מרוב הנדבות המתנדבות בעם היה די והותר לתת לכל שואל די מחסורו, גם משם הגוים הצוררים היו אוכלים חקם; ומשום כך אמרנו עת לעשות לה' להחליץ חושים להשמיע במרום צדקתכם לחזק את בדי המקום הנורא הזה... ותחזור עטרה ליושנה בע"ה". והם מודיעים כי שלח יוצא להשגת האמצעים. ברם, אם באמת הצליחו להשיב את המקום להם כדבריו של ד. ילין, או אולי אין כאן אלא הסתלקות ביודעים או שלא ביודעים מן "ההסכמה" הנזכרת לעיל, והמכוון הוא חידושו של בית הכנסת על אף היותו ברשות זרים—על שאלה זו אין אנו מוצאים שום תשובה במכתב, והדעת נוטה לפירוש השני של הדברים, אף-על-פי שבראש המכתב רשום: "כתב להעמיד ביד קהל עדת ישראל ציון שמואל הרמתי ע"ה". כי אילו הצליחו להחזיר את המקום לרשותם, היה הדבר מבוטא מפורש; ובהתחלת המאה הי"ח אנו שומעים בפירוש שהרשות על הקבר היתה בידי הקאצי הירושלמי. ר' גדליה מסמיאטיץ, שהיה מבני חבורתו של ר' יהודה החסיד, מספר: "וכל מי שבא על קבר שמואל הנביא אינם מניחים אותו לכנוס למערה עד שיתן המס השייך, וזה מפני שצריכין ליתן להדיין של הישמעאלים, כדי שיתן רשות לילך"²⁸). הוא מספר על מאסרו של "נשיא" הספרדים ע"י קאצי חדש שבא ירושלימה, על שהלך הנשיא עם כל היהודים לקבר שמואל הנביא בלא רשותו והסתפק בקבלת רשות רק מן המשרת של הדיין כנהוג²⁹). ויש להניח, שמנהג זה לקבל רשות מן המשרת של הדיין לא נתחדש בשנים הראשונות של המאה הי"ח דווקא.

בכל אופן בית הכנסת נתחדש והתקיים עוד במחצית הראשונה של המאה הי"ח עד שהפכוהו למסגד—דבר שהמקורות שלנו עוברים עליו בשתיקה. אולם ב"סידור תפילות לעדת הקראים" הנמצא בבריטיש מוזיאום ישנה הערה זו בדף ג', ע' א': "ובשנת שלשים ואחת שנה לישיבתי פה ירושלים, חצר... בני

(27) ראה ד. ילין, ירושלים היהודית לפני שלש מאות שנה, ירושלים לזכרו של לונץ, ע' צ"ה.

(28) רשומות ב', ע' 481.

(29) שם, ע' 490.

מקרא מצאתי בגד ר"ל מלבוש ספר תורה בלוי... שלחווה בני מקרא תושבי ירושלים לכנסת אדוננו שמואל הרמתי ע"ה, ועכשו בעונותינו הרבים מסרוה הישמעאלים ועשו אותה מרגז...⁽³⁰⁾ וזה היה בזמן שולטאן מחמד... ונתחלל הנביא הנאמן בידי זרים, עד שהשי"ת פקוד פקוד עמו ויחזיר [לנו ירו] שתו כימי עולם וכשנים קדמוניות בימי אדוננו המלך המשיח, יגלה במהרה בימינו אמן⁽³¹⁾. המכוון הוא לזמנו של מחמוד א', שהיה שולטאן, בשנים 1730 – 1752⁽³²⁾. כך נסתיימה פרשת ההאבקות שנמשכה כשלוש מאות שנה, ונמסר הדין לרחמי שמים שיתגלגלו עם בואו של הגואל.

(30) כנוי ל"מסגד".

(31) ראה G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan*

Mss. in the British Museum II, p. 471.

(32) [ולי נראה, כי הפך המקום מסגד מיד לכשגזלוהו מידי היהודים — ש. י.].

ספר המסע לארץ ישראל משנת הרפ"א (1521)*

מאת נ. שָׁלֵם

א. הספר עצמו⁽¹⁾.

יצחק בן-צבי זָפְנו בשנה שעברה בהוצאה מדעית של ספרו הידוע של "הנוסע האלמוני מליורנו". תיאור מסעו זה של המחבר, שנמשך שנה וחצי ומעלה, הוא יומן שנכתב בעת הנסיעה גופה. אח"כ כשהועתקו הרשימות עובד החמר במקצת, ואף נכתבו פרשות קצרות מסכמות אחדות; אבל ביסודו נשאר הספר יומן סיורים טיפוסי, בלתי מעובד ביותר. ויאמר לשבחו, שָׁחַנו וערכו בזה שלא שוכלל ביותר ולא קושט בחמר ספרותי זר, ועי"כ לא הפך לקומפילציה שיכלה לטשטש ולהבליע לחלוטים את מקוריותו המקסימה של הנוסע יקר הערך.

(* שמחים אנו לתת לחוג קוראינו מאמרים אחדים על ספר המסע של ר' משה נאסולה, שהופיע בספרינו "לידיעת ארץ ישראל" על ידי מר י. בן-צבי (מאמרו של מר ד. בנבנשתי ידפס בחוברת הבאה של רבעוננו). — כל אחד מהמלומדים עוסק בצד אחד מיוחד של הספר. — המערכת. 1) רשימה זו נכתבה כדי להציג את מחבר "ספר המסעות" כגיאוגרף כללי, מבלי להכנס בבעית הטופונומיה של א"י, בעיה שנידונה למדי ע"י בן-צבי. — חקירתו זו הוכיחה לי, שהמפה המצורפת בסוף הספר היא יחידה בפני עצמה, הדורשת חקירה מקצועית, ובה דנה רשימתו של מר דוד בנבנשתי (ראה לעיל הערה *).